

Tézisfüzet

A MAGYAR REFORMÁTUS HITMÉLYÍTŐ IRODALOM
DEBRECENBEN (1657-1711)

Írta:

CSORBA DÁVID

Témavezető tanár:

Dr. BITSKEY ISTVÁN, DSc

Debrecen

2003

1) Az értekezés célkitűzése

Jelen dolgozatban a 17. századi reformátusság egyik eszmetörténetileg jelentős korszakát vizsgáltuk, a 17. század végének (1657-1711) prédikációs termését azzal a szűkítéssel, hogy mindeközben Martonfalvi Tóth György neves kollégiumi professzor és a debreceniség eszmetörténeti helyét és szerepét kíséreltük meg körülhatárolni. Ezzel kapcsolódni kívánunk Graeme Murdocknak a magyar kálvinizmusról írott kiváló monográfiájához (*Calvinism on the Frontier. International Calvinism and the Reformed Church of Hungary and Transylvania, c. 1600-1660*. Oxford, 2000.), amely az *intellectual history* műfaji keretén belül szólt az erdélyi és *partiumi* református felekezet 1600-1660 közti történelméről.

A századvég egyházi jellegű kiadványainak mintegy a felét a debreceni nyomda adta ki. A vizsgálatba bevont könyvek köre valamelyest túlmutat a primér debreceni műveken: a Debrecenben nyomtatott műveken túl a debreceni mentalitású, a városhoz több szállal kötődő lelkészek egyéb munkái, valamint egyéb korrelatív szempontból figyelemre méltó nyomtatott vagy kéziratos prédikációk is bekerültek. A források csekély mértéke miatt szinte kizárólag a prédikációk szövegeit vehettük górcső alá (nyomtatott és kéziratos formában), nem számolva az élőbeszéd és az írott szöveg közti különbségekkel. Nemzetközi viszonylatokban ez a műfaj a '70-es évekig nem került az

érdeklődés középpontjába, míg az amerikai *New Historicism* irányzat ezeket a textusokat tisztán irodalmi szövegeknek nyilvánította, kiemelve így a teológiai értelmezések és a népi kultúra fogalmi hálójából.

A nemzetközi kutatásokkal összhangban Kecskeméti Gábor prédikációtörténeti monográfiájában (*Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*. Bp., 1998.) figyelmeztetett arra, hogy a barokk korszak megértésének keretét a stílustörténeti, majd szociológiai kutatások után az eszmetörténeti vizsgálatok adhatják. A '90-es években a hazai vizsgálatok során kikristályosodott az a nézet, hogy a prédikációkat minél szélesebb mentalitástörténeti, művelődéstörténeti kontextusban kell vizsgálni, a különböző irodalomtörténeti, teológiai és néprajzi segédtudományok (exemplumkutatás, retorikatörténet, recepcióesztétika, szociológia, kultúrantropológia, stb.) rendszeres bevonásával. A 17. századi magyar református kegyességi irodalom a nemzetközi kutatástörténetnek mostohagyermeké. A nagy összefoglaló művek Kelet-Közép-Európa bonyolult nyelvi-etnikai viszonyrendszerét, a multikulturális régiók nyelvi és művelődéspolitikai referenciáit nem értik, másrészt bizonyos korabeli eszméket (pl. puritánizmus, coccejánizmus) érintő megállapításokat a hazai meggyökeresedésük miatt kell újra átgondolni.

2) Az alkalmazott módszerek

A dolgozatban a prédikációk retorikai szerkezetét, exemplumhasználatát tanulmányoztuk, alkalmazva a jelenkori tudományosság mentalitástörténeti, kegyességtörténeti módszereit. Szűkíteni kellett a témát, ezért kizártuk a kalendáriumokat, énekeskönyveket, krónikákat, jogi és katechetikai irodalmat; hasonlóan az oktatási segédanyagokat, a tankönyvek és disszertációk özönét, illetve halotti prédikációs köteteket és versgyűjteményeket. Az alábbi kérdéseket viszont vizsgáltuk: milyen beszédet engedett megszólaltatni egy adott közösség? Melyik homiletikai műfaj erősödését vonta ez maga után (polémia, imádság, feddés, elmélkedés), mi az alkalmaztatás helye a különböző eszmetörténeti pozícióba besorolt lelkészeknél (ortodox, puritán, coccejánus, pietista)? Milyen a prédikáció-elmélet és gyakorlat viszonya egymáshoz?

Ez a dolgozat a 17. századi debreceni szellemi életnek egyik meghatározó korszakáról (1657-1711) kísérel meg kérdéseket és válaszokat megfogalmazni a mikrovizsgálatok alapján. Az adott keretek között az elemzés nem vállalhatta fel a kora újkori reformációtörténet-kutatás hiányosságainak a feloldását, így szükségszerűen használta a teológiai és irodalomtörténeti szakirodalom fogalmi apparátusát. Továbbra is vizsgálendő nyitott kérdés marad: az ortodox, puritán, pietista stb. jelzők konnotációinak rendszere, hazai

meggyökeresedésének története; a 17. századnak, mint a barokk korszakának eszmetörténeti helye humanizmus és a felvilágosodás között, illetve a sokat vitatott *plain style* avagy *'puritán barokk'* kérdést is függőben hagytuk.

Dolgozatunkban elfeledett, de a korszakukban igen jelentős prédikátorok életművét elemeztük (idős Köleséri Sámuel, Sajószentpéteri István, Debreceni Ember Pál). A háromféle prédikációs stílust, beszédmódot és teológiai felfogást a Martonfalvi Tóth Györgyhez kötődő szellemi műhelyhez, szorosabban is a város mentalitásához viszonyítva vizsgáltuk.

3) A disszertáció eredményei

A nemzetközi kutatások a 17. századi prédikációk vizsgálata terén jóval előrehaladottabbak. Katalógusok is készültek, de a szövegkiadás terén máig nagy a lemaradás, kül- és belföldön egyaránt: eddig főként az ún. nagy személyiségek összes műveinek publikálását, kritikai kiadását vállalták fel, például az angolszász nyelvterületen. A kora újkori magyar református prédikációirodalom előbb folklorisztikai elemei, példázatai révén került be újra az irodalmi köztudatba, a György Lajos munkásságát folytató gyűjtők révén (Schram Ferenc, Scheiber Sándor, Dömötör Ákos). Az 1970-es

évektől kezdték újra felfedezni az irodalomtörténet (Bán Imre, Tóth Béla, Győri L. János), teológia (Kathona Géza, Czegle Imre, Barcza József, Nagy Géza, Czeglédy Sándor), és a retorikatörténet felől közelítve (Bartók István, Kecskeméti Gábor, Imre Mihály). Jelen munka célkitűzése az volt, hogy a kora újkori egyházi beszédek elemézve helyezze el azokat saját kontextusukban, és szemléltesse a szövegvilágok egymásra hatását. A téma indokolta a teológiai kérdésfelvetést, ezért több oldalról közelítettünk a kérdéshez. Az exemplumtörténeti, majd narratológiai illetve homiletikai elemzéseket nyújtottunk.

A disszertáció a Martonfalvi-iskola hatását és művelődéstörténeti háttérét iskolatörténeti alapozás után mutatja be. Külön fejezetekben szemlélteti a városi, egyházi és földesúri/fejedelmi vezetés közti összehangolt politikai és szellemi kapcsolatokat, majd egy korabeli unikum diáknapló elemzésével rögzíti, hogy a debreceni „illustre Collegium”-ban felnőtt diáknemzedék tartós szellemi és lelki alapot kapott útravalóul. Mindamellet, hogy bárki élhetett lelkiismereti szabadságával, és eltérhetett a honi kegyességtől, kevés a korszakban magát nem ortodoxnak valló egyházi tisztséget viselő ember: a vallási egyneműség a 17. század végén hátrányos helyzetbe kerülő protestantizmus helyzetének tulajdonítható.

Az elemző fejezetek három prédikátor mentalitását, homiletikai elveit, történelemfelfogását kísérik nyomon. Az első, idős Köleséri

Sámuel, Martonfalvi kortársa. Korábban mindketten Váradon dolgoztak, majd Debrecenbe menekültek. Mivel a város élt a papmarasztás jogával, megtartotta Kölesérit, így az ő esete azt jelzi, hogyan fért meg az ő coccejánus kegyessége a cívisváros puritánságával. Élete végén Debrecen szimbolikus, értékőrző szerepét hangsúlyozottan kiemelte. A másik két lelkipásztor, Sajószentpéteri István és Debreceni Ember Pál, Martonfalvi tanítói botja alatt nőtt fel. A narratológiai és exemplumtörténeti vizsgálódás megerősítheti a teológiai szinten tetten érhető (főként etikai és homiletikai) különbségeket. Mindamellet szükséges hangsúlyoznunk, hogy innen nyerték szellemi indíttatásukat, lelki tanítói mintapéldáikat, és nem utolsósorban mindkettejük működését ugyanaz a szellemi műhely inspirálta és engedélyezte, bocsátotta útjára, mégis egészen eltérő utat jártak be. Ez a tevékenységi helynek (hajdú falvak, illetve a Hegyalja) és a különböző lelkiségnek is tulajdonítható. Végso megállapításunk az, hogy a város és a lelki vezetők kegyessége a fél évszázaddal azelőtt éltek vallásosságától nem a teológiai elvek, hanem megélt kegyesség terén különbözik. A szakirodalom ezt a jelenséget a felekezetiséghez kapcsolva nevezte *református pietizmusnak*, és ez alapján Sajószentpéteri annak precíz, míg Ember Pál a pietista változatához tartozik.

A disszertáció elkészítése közben számos adalékkal sikerült hozzájárulni ahhoz, hogy pontosabb képet alakítsunk ki a 17. század

végi debreceni iskolakultúra és művelődéstörténet kiemelkedő korszakáról. Apácai enciklopédiájának és Szenci Molnár Albert szótárának alig lemérhető hatástörténetére több példát sikerült találnunk prédikációkban a beszédek argumentumai között: azonban nem jelölték az idézet származását. Rávilágítottunk a bibliai frazeológia bizonyos jelképeinek a továbbélésre: így például a keserű-édes szófordulat alkalmazására, a *halcyon* 'jégmadár' értelmezési lehetőségeire, a nemzeti romlás toposzainak különböző hagyományrétegeire, amelyek Kismarjai Veszelin Páltól Medgyesi Pálon és idős Köleséri Sámuelen át egészen Sajószentpéteri Istvánig nyúlnak. Az újonnan előkerült, Apafi Mihály felett mondott halotti beszédek elsőként értelmeztük, és helyeztük el azokat a századvég jeremiási pozícióban megszólaló beszédei közt. Ember Pál diákkori naplójának és a korábban mások által szintén nem vizsgált tanítványi katalógusoknak a részletes mikro-elemzésével igazoltuk és tovább fejlesztettük Czeglédy Sándornak a korabeli iskolakultúrára vonatkozó tételeit. Két hangsúlyos határpontot jelöltünk ki, melyekre eddig a történettudomány sem szentelt elegendő figyelmet: a 17. század második fele gondolkodásmódjának meghatározó határpontjaiként definiáltuk 1657 és 1681 sorsfordító évét (a részletes elemzésüket elkészítettük, publikált illetve megjelenés alatt lévő tanulmányunkban).

Több szempontot felvetettünk, melyek továbbgondolásra alkalmasak, a korszak prédikáció irodalmának vizsgálatához alapvetően

hozzátartoznak, de amelyeknek a kifejtését a dolgozat keretei nem tették lehetővé. Érintőlegesen vizsgáltuk tehát a könyvgyűjteményeket és hatástörténetüket; a prédikáció enciklopédikus jellegének műfaji korlátait; a korszak asztrológiai felfogását az üstökös-hit kapcsán; és a népi közmondások, szólások összegyűjtését sem zártuk le. Ezekkel kapcsolatban a részmunkálatok továbbfolynak, némelyik tanulmány már megjelenés alatt áll. Távolabbra mutató kérdés a kora újkori prédikációkban megjelenő középkori, katolikus vagy éppen paraliturgikus imák, kegyességi szövegek egymásra hatásának a vizsgálata (pl. Köleséri, Ember Pál esetén).

4) Publikációk

TANULMÁNYOK

- 1) *Ortodoxia és puritanizmus Szatmárnémeti Mihály Dominicájában*. Studia Litteraria 36 (1998), 98-120.
- 2) *Coccejánus volt-e Debreceni Ember Pál?* Ráday Gyűjtemény Évkönyve 9 (1999), 39-67.
- 3) *Névtelen 'jajj-szó' Kismarjai Veszelin Pál prédikációja egy 17. század végi kolligátumban*. Magyar Könyvszemle 116 (2000/2), 200-204.
- 4) *Debreceni Ember Pál prédikációinak tanulságai*. Theologiai Szemle Ú. F. 43 (2000/6), 349-357.
- 5) *Sajószentpéteri István prédikációinak néprajzi jellegzetességei*. Rálátás 2 (2000/1), 9-20.

- 6) *Egy eltűnt prédikáció margójára. Szentpéteri István: Ördög szára bordája.* Egyháztörténeti Szemle 2 (2001/1), 68-93.
- 7) *A 17. századi protestáns kegyesség megítélése az újabb nemzetközi szakirodalomban. A magyar református hitmélítő irodalom vizsgálatához.* Protestáns Szemle Ú. F. 10 (2001/1), 16-25.
- 8) *A Martonfalvi-tanítványok és a református pietizmus szellemi horizontja.* Irodalomtörténet Ú. F. 32 (2001/4), 576-593.
- 9) *Debreceni Ember Pál kéziratosa naplója a puritán Debrecenből.* Könyv és könyvtár 22/23 (2000/2001), 173-185.
- 10) *Ortodoxia és puritanizmus a 17. századi Magyarországon.* Rálátás 3 (2002/1), 8-14.
- 11) *A kegyes élet teológiai érvrendszere id. Köleséri Sámuel életművében.* Theologiai Szemle Ú. F. 45 (2002/2), 89-94.
- 12) *Szatmárnémeti Mihály (1638-1689) angliai könyve.* Magyar Könyvszemle 118 (2002/2), 159-161.
- 13) *Politikum és vallási türelem: Csúzi Cseh Jakab prédikációs mentalitása.* Sárospataki Füzetek Ú. F. 6 (2002/2), 82-95.
- 14) *Idősebb Köleséri Sámuel (1634-1683) életművének pszichológiai vetülete.* Protestáns Szemle Ú. F. 11 (2002/4), 218-240.
- 15) *Az 1657-es év mint a nemzeti történelemszemlélet egyik irodalmi toposza.* Studia Litteraria 41 (2003), 132-154.
- 3) *Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból. Studien über die ungarländische Typographie des 17. Jahrhunderts. Az OSzK tudományos ülésszaka és kiállítása, 2000. október 12.* Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Bp., 2001. 266. (Libri de libris.) = Protestáns Szemle Ú. F. 11 (2002/4), 267-269.
- 4) DIENES Dénes: *"Melyeket én az én Uram Jézus Krisztusomtól tanultam..." A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon.* Sárospatak, 2002. (A Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiájának kiadványai, 31.); (A Sárospataki Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének kiadványai, 5.) = Debreceni Szemle Ú. F. 11 (2003/4), 694-696.
- 5) Korrelatív eszméáramlat a magyar puritanizmus vizsgálatához. (Willem Jan op 't HOF: Die Nāhere Reformation und der niederländische reformierte Pietismus und ihr Verhältnis zum deutschen Pietismus. *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 78 (1998), 161-183.) = Klió 12 (2003/3), 72-77.
- 6) Hollandiai puritanizmus-történet olvasmányos változatban. (Willem van 't SPIJKER, R. BISSCHOP, Willem J. op 't HOF: *Het puritanisme. Geschiedenis, theologie en invloed.* Zoetermeer, Boekencentrum, 2001. 414 l.) = Klió 12 (2003/3), 78-80.

RECENZIÓK

- 1) Könyv a pietizmusról. (Johannes WALLMANN: *A pietizmus.* Ford. SZABÓ Csaba. Bp., Kálvin Kiadó, 2000. 188 l.) = Theologiai Szemle Ú. F. 44 (2001/4), 250-1.
- 2) BARÁTH Béla Levente: *Martonfalvi György (1635-1681) munkásságának jelentősége a Debreceni Református Kollégium és a magyar peregrináció történetében.* Db, 2000.; uő: *Adattár Martonfalvi György peregrinus diákjairól.* Db, 2001. (A D. Dr. Harsányi András Alapítvány kiadványai 2, 3.) = Egyháztörténeti Szemle 2 (2001/2), 151-155.

III. ELŐADÁSOK

- 1) 23. OTDK, Miskolc 1997. Az előadás anyaga megjelent = I/1.
- 2) 24. OTDK, Pécs 1999. Az előadás anyaga megjelent = I/2.
- 3) *Mezőváros és reformáció* című ReBaKuCs-konferencia, Nagykőrös 2001. Az előadás anyaga megjelenés előtt.
- 4) *Misztótfalusi Kis Miklós halála 200. évfordulója alkalmából, Nyelv és Kultúra-konferencia,* Kolozsvár 2002. Az előadás anyaga megjelenés alatt.
- 5) *Religió, retorika, nemzettudat* című ReBaKuCs-konferencia, Debrecen 2002. Az előadás anyaga megjelenés előtt.

- 6) *Orthodoxy and Puritanism in early modern Hungary* című nemzetközi Közép-Európa-konferencia, Birmingham 2003. Az előadás anyaga megjelenés előtt.
- 7) *Arisztokrácia, művészetek, mecenatúra a 15-17. században* című konferencia, Keszthely Helikon 2003. Az előadás anyaga megjelenés előtt.
- 8) *Magyar irodalmak?* című régi magyar irodalmi konferencia, Kolozsvár 2003. Az előadás anyaga megjelenés előtt.
- 9) *Egyházi könyvkultúra Magyarországon és Európában a 15. század végétől a 18. század közepéig* című könyvtörténeti konferencia, Sárospatak 2003. Az előadás anyaga megjelenés előtt.

IV. MUNKATÁRS

- 1) *Nagyari József tábori prédikációi (1681-1683)*. Sajtó a. r. GYŐRI L. János. Debrecen, 2002. (Csokonai Könyvtár. Források: Régi kortársaink, 9.)

Csorba Dávid